

Симболи и кључне речи у дискурсу политичких странака у Србији почетком 20. века

Апстракт: У чланку се анализирају разлике које су постојале у саморазумевању политичких странака у Србији после Мајског прелазног периода 1903. године. Као кључни предмети анализе узети је политички дискурс, симболи који су се користили у свакодневној политичкој реторици и кључне речи којима су странке желеле да изразе свој идентитет.

Формирање модерних политичких странака представља дисконтинуитет у вековима дугој историји политичких група, старих колико и борба за моћ међу супротстављеним и конкурентским деловима друштва. Те предмодерне групе темељиле су се, како описује Дејвид Хјум у свом *Есеју о партијама*, на принципима, интересима и осећањима, али, за разлику од каснијих сличних организација, оне нису имале трајност као једну од основних особина. Своје постојање најчешће су доводиле активностима неке породице, мале групе или чак само једне особе. Дисконтинуитет је настао са учвршћењем парламентарне и изборне процедуре, а пре свега са ширењем права гласа. Послужимо се формулацијом Макса Вебера: „Те нове формације су деца демократије, општег права гласа, неопходности да се окупе и организују масе.”¹

Као и у Европи, настанак странака у Србији био је повезан са настанком и редовним одржавањем Народне скупштине иако је и пре тога било различитих група које су се повезивале на основу идеолошке и политичке блискости. Међутим, тек је редовно функционисање скупштинског живота које је установљено Уставом из 1869. године омогућило формално организовање странака као трајних организација. Те године усвојени „Намеснички устав”, поред редовности скупштинских седница, увео је и обавезне изборе на сваке три године и извесна политичка права, која су, без обзира на њихово кршење у пракси, створила могућност за оснивање партија. Тада је наступила „формативна деценија”, време у коме су се уобли-

¹ M. Weber, „La vocation d’homme politique”, у: *Le Savant et le Politique*, Paris 1959, с. 154.

чавале политичке позиције и идеологије различитих група, у првом реду радикала и напредњака. Међутим, услови за формирање модерних партија остварени су тек десетак година касније, после завршетка ратова 1876-1878. и после пада либерала Јована Ристића (1880). У јануару 1881, у року од само два дана настале су, из раније заједничког гласила *Видело*, две кључне политичке странке које ће обојити политичку историју Србије – Народна радикална странка (основана 8. јануара 1881) и Напредна странка (10. јануара 1881). У септембру исте године устројена је и Либерална странка, чији корени сежу још у педесете године 19. века.²

Упркос сличној процедури настанка, српске политичке странке су се у неким важним елементима разликовале од својих европских узора. У готово монолитном, сиромашном и претежно неписменом друштву оне нису настале као представници појединих делова друштва и заступници њихових интереса пред државом. Оне су се формирале у оквиру уске престоничке елите, окупљањем људи који слично мисле, образованих најчешће на западним универзитетима. Као најобразованији део друштва, интелектуалци су нужно улазили у политику, што их је одвајало од професије, али је и њихов политички ангажман чинило специфичним. Можда су управо због тога они своју улогу у политици често доживљавали као мисију, као нешто више од политике, што је страначки живот бојило специфичним тоновима.

Већ од самог настанка, странке у Србији разликовале су се међусобно по начину на који су биле организоване. Либерална и Напредна биле су странке малог броја чланова, без изразито јаке организације, утемељене највише у личном угледу својих вођа, по чему су највише личиле на европске кадровске партије. Насупрот њима, Радикална странка била је типична масовна партија. Организација коју је осмислио један од њених оснивача Пера Тодоровић, била је састављена од више хијерархијски постављених јединица, од месних одбора у сваком селу, преко оних у срезовима и окрузима, до Главног одбора као врха организационе пирамиде. Почетно замишљени демократски односи међу различитим нивоима убрзо су сведени на односе субординације и строге, готово војничке дисциплине.³

Политички догађаји у Србији на прелому столећа, а нарочито Мајски преврат 1903, изменили су у неким сегментима како оријентације појединих странака тако и њихове међусобне односе. После промене дина-

² О оснивању странака види: Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији 19. века*, Београд 1997. О програмима и статутима види: В. Крстић, Р. Љушић, *Програми и статутима српских политичких странака до 1918*, Београд 1991.

³ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, с. 428.

стије, све странке, изузев Народне радикалне, промениле су своје програме и прилагодиле их новим, модернијим политичким условима. У октобру 1904. организована је Национална странка, састављена од некадашњих либерала, са Стојаном Рибарцем на челу. Годину дана касније странка се ујединила са раније отцепљеним либерално-демократским крилом некадашње Либералне странке, на челу са Војиславом Вељковићем. Новонастала Народна странка прихватила је демократске постулате, стајући уз оне странке које су биле противнице установе Сената и приврженице општег права гласа.

И по мишљењу напредњака, Мајски преврат је променио услове политичке утакмице и створио услове за обнову странке, коју је њен вођа Стојан Новаковић распустио 1896. године, пошто је краљ Александар оборио његову владу.⁴ После многих дилема и изборних неуспеха, Новаковић је подлегао притиску млађих напредњака и, одуставши од свога плана да странку обнови тек пошто на изборима добије десет-петнаест посланика, одржао оснивачку конференцију 12. фебруара 1906. године.⁵ Том приликом усвојени су нови програм и статут, обновљено је старо гласило *Видело* и основан истоимени клуб с циљем да се у њему претресају важнија политичка питања и да се путем предавања шире идеје Напредне странке. За председника је поново изабран Стојан Новаковић. Обновљена странка означила је себе као странку „постепеног (еволуционог) развоја државног организма”.⁶ У „новом добу” странка је више него раније инсистирала на начелима рада, реда и законитости, залажући се за увођење установе сената и противећи се општем праву гласа.

Либерализација политичког живота довела је и до појаве првих класно одређених партија – Сељачке слоге и Српске социјалдемократске партије. Биле су то прве класне политичке организације са јасно одређеним социјалним програмима. Међутим, у већ одраније подељеном српском бирачком телу те две странке нису нашле своје место. Био је то показатељ да је страначка подела у Србији била идеолошка, а не социјална, па је сељаштво наставило да гласа највећим делом за радикале, док се малобројно, претежно занатлијско радништво определило за странку самосталних радикала.⁷ Иако је могла рачунати на најмногобројнији друштвени слој, Сељачка слога није имала снаге да конкурише доминантним радика-

⁴ О обнови Напредне странке види: М. Војводић, „Стојан Новаковић и обновљена Српска напредна странка”, у: *Зборник Филозофског факултета, Сјоменица Радована Самарцића*, XVIII, Београд 1994, с. 251-281.

⁵ *Истио*, с. 263.

⁶ *Видело*, 25. март 1906. година.

⁷ М. Богдановић, *Српски раднички покрет. Наличје леђене*, Београд 1989.

лима, па се убрзо угасила. Са своје стране, социјалдемократи су, нашавши се политички изоловани и друштвено неутемељени, постепено напуштали свој узор – Немачку социјалдемократску партију (чији су Ерфуртски програм у потпуности преузели), приближавајући се бољшевичком типу странке.⁸

Највећи потрес на политичкој сцени после 1903. изазвао је расцеп Народне радикалне странке, који је започео 1901, прихватањем тадашњег устава, што је учинила група старијих вођа странке. Процес одвајања два крила завршен је 1904. године формирањем Самосталне радикалне странке. Две радикалне странке биле су скоро изједначене по снази, што је постало једна од највећих препрека за стабилан развој парламентаризма и демократске климе.⁹

Подела Радикалне странке, реорганизовање старих и појава нових партија отворила је у Србији једно од класичних демократских питања: да ли подела друштва на странке доприноси или одмаже процесу демократизације. Радикална странка, навикнута на готово једнодушну подршку народа, тешко се мирила са промењеном ситуацијом. Оштри напади и дисквалификације политичких противника произлазили су из основног става да је Радикална странка прави и једини представник и тумач народних интереса, из чега је следило да је и одвајање самосталаца и прегруписивање других станака значило поделу која слаби народ и доводи у питање снагу државе. Због тога су писали: „Народ је несложен, поцепан у разне таборе, он собом није на чисто коме да поклони своје поверење. (...) У овоме нашем општем вашару не може бити ни слоге а још мање једнодушности у народу, јер га је вајна интелигенција његова поцепала не само на политичке партије, већ и на поједине групице и фракције.”¹⁰ Полазећи од таквог разумевања политичке плурализације, радикали су показивали висок степен нетолеранције, који је био повезан и с њиховим начелним односом према самој идеји опозиције: „Опозиција је корисна само онда ако се води разборито и основано, са аргументима достојним оцене паметних људи, са истакнутим излагањем и објективним претресањем ствари која је у питању. Друкчија опозиција не може донети користи ни онима који је воде, ни земљи ради чијег је добра воде. И онда зашто ће им?”¹¹

⁸ Д. Стојановић, *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и њени програми Србије. 1912-1914*, Београд 1994.

⁹ Д. Борђевић, „Образовање и распад четворне коалиције у Србији 1909. године”, у: *Историјски часопис*, XI, 1960, 213-229.

¹⁰ „Једно писмо”, у: *Самоуправа*, 17. мај 1904; 11. мај 1906. Исте ставове радикала види: *Самоуправа*, 6. јун 1906; 11. мај 1906; 14. јун 1906.

¹¹ „Наша опозиција”, у: *Самоуправа*, 9. април 1905.

„Јединство би било штетно”¹² – био је чврст, јасан и јединствен одговор свих других на политичкој сцени Србије. При том су мислили и на поделу Радикалне странке и на процес даље плурализације који је захватио земљу. Полазили су од тога да је постојање једне надмоћне странке која у себе усисава готово читав народ лоше за земљу и опасно за демократију,¹³ па су, оптужујући радикале да пате за влашћу само једне странке,¹⁴ опомињали да су такве странке прегломазне да би биле динамичне и активне, због чега лако могу постати деспотске, искључиве, ближе верској секти него прагматичној организацији људи сличних ставова.¹⁵ Позивајући се на европско искуство, опозиционо оријентисана елита писала је да је прошло време великих странака¹⁶ и да треба прихватити енглески двопартијски систем као идеалног чувара демократије који обезбеђује равноправну утакмицу и правилну смењивост власти – темеље демократског поретка.¹⁷ Инсистирајући на јачој, јаснијој и начелнијој политичкој подели, представници опозиције су констатовали да Србија још није била довољно политички изграђена, да странке још нису биле довољно јасно артикулисане,¹⁸ јер су имале готово исте идеје и представљале исте социјалне групе.¹⁹ Због тога су захтевали снажнију борбу идеја, јаснију политичку поделу, у којој би се странке боље „самозапазиле”.²⁰ Самосталци су тражили формирање и, касније, јачање конзервативне странке,²¹ док су напредњаци подстицали самосталце на одвајање од радикала и јасније профилисање.²² Иако на веома удаљеним политичким позицијама, кад је реч о том питању, кретали су са исте тачке: био је то темељни принцип модерне демократије по коме она није могућна без утакмице идеја. Само је од ње народ могао имати користи, јер му је само она, како су веровали, отворала стварну могућност избора – праву меру народног суверенитета.

¹² *Одјек*, 11. децембар 1904.

¹³ *Одјек*, 28. јул 1905; 21. август 1906; 16. септембар 1906; 17. септембар 1909; 21. септембар 1909; *Правда* 1. новембар 1904; 2. новембар 1904; 14. јун 1905. С. Новаковић, посланица, *Дело*, књ. 56.

¹⁴ *Правда*, 14. јун 1905.

¹⁵ *Правда*, 1. новембар 1904.

¹⁶ *Полићка*, 26. фебруар 1906; *Дневни листи*, 2. септембар 1911.

¹⁷ Самосталци су предлагали да би за Србију идеална била подела на две велике скупине: демократе и конзервативце. *Дневни листи*, 16. август 1911; Напредњаци су мислили да је за Србију најбоља тројна подела на „конзервативну, буржоаско-демократску и радничко демократску”, *Правда*, 2. новембар 1904; 3. новембар 1904; 1. новембар 1901.

¹⁸ *Одјек*, 22. август 1909; 24. август 1909.

¹⁹ *Полићка*, 27. март 1912; „О учешћу судија”, у: *Дело*, 62; Ј. Скерлић, „Политичка књижевност” у: *Сабрана дела*, VII; *Недељни преглед*, 12. 10. 08, 23. 11. 08.

²⁰ *Одјек*, 24. август 1909.

²¹ *Дневни листи*, 10, 1910; 16. август 1911.

²² *Правда*, 1. новембар 1904, 2. новембар 1904; 3. новембар 1904; 14. јун 1905.

Разлика између радикала и оних који су били против њих постојала је и у томе што су њихове странке припадале различитим типовима, што су оне биле организоване на различите начине. Иако се не може говорити о апсолутном јединству Радикалне странке, нити о унисоном мишљењу у њој, у њеној страначкој штампи, или у наступима њених посланика у скупштини и на партијским конференцијама, ипак је могуће направити један образац већинског мишљења, или бар оног које се најчешће испољавало у јавности. Доминантни модел политичке странке који се може конструисати на основу различитих исказа показује да радикали без обзира на бурне промене кроз које је прошла Србија, нису били спремни да модернизују свој концепт странке. Тај концепт се и даље ослањао на патријархална осећања и систем вредности већине становништва и преносио је на политику, па и на државу, хијерархизовани модел патријархалне породице.

Због тога су радикали, говорећи о својој партији, користили терминологију пуну топлине и емоција нетипичних за модеран рационални политички дискурс. Говорећи о својој странци, они су најчешће користили два симбола – симбол куће и симбол војске. Симбол куће нарочито је интензивно коришћен током кризе 1906. године, када се руководство радикала надало да ће се поново објединити две радикалне странке. Апелујући на самосталце да „престану да деле народ”, радикали су у свим политичким чланцима објављеним у *Самоуправи* 11. маја 1906. употребили симбол куће, алудирајући не само на заједнички радикалски кров већ и на српски народ као на породицу, о чему ће касније бити више речи. Та терминологија помагала је да се убедљивије осуде самосталци зато што су „малоумну борбу распалили у својој рођеној кући, радикалној странци”,²³ али и да се сама идеја странке веже за традиционалне обрасце окупљања и да се појача идеја о њеној блискости с народним институцијама. Стога је поред симбола куће, коришћен и још снажнији симбол задруге, којим је требало представити Радикалну странку. Кудећи самосталце, аутор уводника у *Самоуправи* је писао: „За паметне људе мора бити јасно да прави пријатељи и искрени чланови једне задруге за случај да не могу да се сложе са правцем рада у њој неће радити на цепању задруге, на деоби њеној, него ће, споразумно и договорно порадити да се у задрузи правац промени. (...) Самосталци су напустили заједничку кућу, па се нису само на томе зауставили, него су отпочели радити противу старе своје задруге, радикалне странке.”²⁴

Симбол војске коришћен је када се говорило о унутрашњем устројству странке и начину схватања политичке борбе: „У политичкој борби

²³ „Народ у јединству у радикалној странци”, у: *Самоуправа*, 11. мај 1906.

²⁴ *Исто*.

исто је као и у рату. За време мира прибира се и развија снага, учвршћује ред и дисциплина (...) У борби која треба да донесе успехе, мора се све жртвовати, па и лични интереси. У времену борбе Радикална странка дала је сувише доказа о реду, чврстини и дисциплини у својим редовима. (...) Странка у којој је, наместо једнога палог борца долазило десетинама и стотинама нових, одушевљених неустрашивих бораца (...) У данима борбе сваки војник мора бити на свом месту.”²⁵ Такво разумевање Радикалне странке често се могло чути и у скупштинским дебатама,²⁶ што је друге странке наводило на то да владајућу партију виде као војнички устројену организацију у којој нема унутрашње демократије и слободе мисли.²⁷

Поставља се питање да ли је такав тип реторике био део радикалске демагогије, начина да се „ласкањем”, како су говорили њихови противници, приближе народу или је реч о аутентичном саморазумевању странке, па и саме политике. У тражењу одговора на то питање може се поћи од анализе веома занимљиве дебате која је вођена на Земаљској радикалној конференцији, одржаној у новембру 1911, чији записник представља један од ретких сачуваних партијских докумената. Расправа вођена о појединим члановима новог страначког статута открива да је страначко вођство не само у јавности већ и на састанку највишег свог органа странку дефинисало помоћу поменутих симбола. Приликом расправе о члану 4. Статута, који је предвиђао да сваки нови члан странке мора пред одбором дати јавну изјаву да ће се „подвргавати дисциплини странкиној”, секретар Главног одбора и подносилац предлога новог статута Настас Петровић је, на примедбу да се не доноси дисциплинска уредба него статут, одговорио: „Ја на Радикалну странку гледам као на добро уређену кућу. У добро уређеној кући мора бити реда, и никада за члана једне уређене куће није срамота на најеклатантнији начин казати јасно и отворено свима да је члан те куће. (...) Ми се удружујемо ради једнога задатка у жељи да га изведемо, јер верујемо да ћемо користити Отаџбини, и удружили смо се да сваки од нас поднесе извесну жртву општем задатку, а прва је жртва: да се сваки од нас покорава општој вољи партије.”²⁸ У краткој расправи вођеној пре усвајања тог члана, члан Главног одбора из народа Јошка Јовановић изразио је стрепњу да се таквим мерама уводи диктатура у странку, али је показао да је и сам прихватао традиционалистички дискурс: „Доиста у једној

²⁵ „Цепање кандидатских листа”, у: *Самоуправа*, 11. март 1910.

²⁶ *СБНС*, 1. септембар 1903; 17. октобар 1905.

²⁷ *Српска заставица*, 23. мај 1905; 2. децембар 1910; *Штјампа*, 23. мај 1911; 8. јун 1911; *Правда*, 9. септембар 1910.

²⁸ *Рад Земаљске радикалне конференције одржане 21. и 22. новембра 1911, Сћенографске белешке*, Београд 1912, с. 42-43.

кући треба да има реда, и сваки који приђе тој кући, односно задрузи, треба и мора да поштује њен ред. (...) Али господин извештач треба да зна да договор кућу гради (...) иначе чим неки члан те заједнице узме диктатуру у своје руке онда се заједница растура и задруга постаје инокосна.”²⁹

Слична расправа водила се и у вези са наредним чланом статута, којим је било предвиђено да изјава о приступу странци треба да буде писмена, те да је месни одбор преда Главном одбору. И та мера наишла је на противљење неколиких одборника, али, захваљујући ауторитету Николе Пашића, који се за то заложиио, и говору попа Михајла Минића, који је изјавио да је тако нешто неопходно како би се утврдила хијерархија и месне организације добиле свој, како је рекао, ђенералштаб, после гласања и тај члан је усвојен.³⁰ Наведене расправе у Главном одбору странке показују да традиционална реторика није била намењена само широј јавности, па да, самим тим, њени корени нису били само демагошки. Може се претпоставити да је традиционалистички дискурс који је коришћен и у највишем телу странке био, за њено вођство, израз саме суштине странке, начин да се на најједноставнији начин идентификује странка која је требало да буде чврста, монолитна, дисциплинована и хијерархизована.

Излагања која су забележена на састанку Главног одбора показују да су и „представници из народа” наведену реторику прихватили као одраз суштине странке којој су припадали. Њихово противљење новом статуту проистицало је управо отуда што су мислили да увођење формалних правила у партијске односе значи нарушавање оног односа блискости који их је за странку везивао, одређеног морала и типа заједништва који је био ближи природним односима међу људима него процедуром утврђеним правилима обавезним за све. Показали су својим говорима да су правили јасну разлику између емоција, које су сматрали кључним за унутарстраначке односе, и прописа, које су осећали као стране. Свођење односа чланства и страначког врха на процедуру значило је за њих наметање униформности која обезличује, што је у расправи најпрецизније изразио Илија Илић: „И са стварне тачке гледишта је боље да се овај члан изостави, јер ово уписивање изгледа као врбовање чланова странке. Сваки ступа у странку како хоће и како може. Незгодно је за свакога да на исти начин ступа у странку.”³¹ На аргументе челника који су доказивали да демократија и општа воља народа вреде само онда када у њима постоје „ред и дисциплина”³² незадовољни чланови Главног одбора одговарали су да унутарстра-

²⁹ *Истио*, с. 44.

³⁰ *Истио*, с. 50.

³¹ *Истио*, с. 45.

³² *Истио*, с. 44.

начке односе треба заснивати на поверењу и моралу,³³ отворено изражавајући отпор према процедури коју су сматрали стегом: „Те изјаве имају више морални карактер, и ја никако не могу веровати изјавама које стварају код људи какве приватне грађанске обавезе.”³⁴ Та изјава одборника Мије Мартинца, као и многе друге током те расправе, показују да традиционалистички дискурс и симболе коришћене у описивању странке можемо разумети као форму која је изражавала основни сентимент чланова и вођства, као формулу препознатљивости и заједништва која је откривала суштински однос чланова Народне радикалне странке према властитој политичкој организацији.

Као једина истински масовна странка на српској политичкој сцени, Радикална странка остала је верна структури успостављеној приликом свог формирања осамдесетих година 19. века. У формалним документима и даље се поштовала хијерархија која је своју основу налазила у масовним народним зборовима „на којима слободно сви радикалци могу присуствовати, говорити и одлучивати”.³⁵ Из тих зборова израстали су месни одбори као основне партијске јединице. Новим статутом из 1911. организација странке донекле је промењена, па су дотадашњи „земаљски зборови”, који су „били махом огромни скупови, велике масе који су свагде држани на отвореном пољу”, замењени земаљским скупштинама састављеним од изабраних делегата. Новим статутом задржани су митинзи, за које је наведено да их партија може „сазивати у извесним моментима кад има да се манифестује било снага партије, било снага Српског народа, или каква жеља његова”.³⁶

Оно што је у пирамидалној структури странке било ново и што је проистицало из искуства власти Радикалне странке после 1903. године, било је питање ко се налази на врху страначке пирамиде: Главни одбор или посланички клуб. Новим статутом из 1904. године власт у странци пренета је са Главног одбора на посланички клуб,³⁷ што је било потврђено и изменама у Статуту из 1911. године.³⁸ Фактички, то је значило да је током скупштинских заседања скупштински клуб Радикалне странке преузимао све послове Главног одбора, укључујући и одређивање политике странке (чл. 24. Статута), чиме је партија своју структуру повезала са др-

³³ „Кад ја рецимо изјавим пред људима часним и поштеним да ступам у странку, онда ми треба да верујемо представницима месних одбора да је тако, јер их иначе излажемо непријатности, пошто пред сведоцима може изјавити шта се хоће.” *Истио*, с. 45.

³⁴ *Истио*, с. 49.

³⁵ *Истио*, с. 36.

³⁶ *Истио*, с. 37.

³⁷ *Самоујрава*, 6. новембар 1904.

³⁸ *Земаљска радикална конференција*, с. 38; 70-73.

жавном и свој, скоро увек већински, скупштински клуб претворила у партијски орган. Том изменом промењен је и статус посланика: они су тиме престајали да представљају све грађане округа у којем су изабрани и постајали су представници само своје партије, на чијем су се челу налазили.

Те измене наишле су на противљење чланова Главног одбора. Они су упозоравали да је посланички клуб тело без одговорности, док је Главни одбор био одговоран Земаљској скупштини странке која га је бирала, због чега су упозоравали на то да се изменама Статута укида одговорност партијског врха.³⁹ Уз то, упозоравали су да партију треба одвојити од државе, опомињући да је Радикална странка дужна да чува достојанство скупштине: „Задатак државни и дужност народних посланика не слаже се с тим да буду представници једне партије, т.ј. одбор једне странке. Задатак је државе да чува хомогеност друштва, а дужност народних посланика састоји се у томе да штити и заступа опште државне интересе. Ако ви, господо, прогласите већину скупштинску за један партиски одбор, онда, господо, законодавно тело није више законодавно тело; оно не врши функције својих грађана, оно као један државни функционер не функционише само у тим питањима, него је то законодавно тело претворено у један партиски одбор, и онда ће наши противници устати у Скупштини и казати: ви нисте посланици него Главни Одбор Радикалне странке.”⁴⁰ Упркос расправи која је вођена и противљењу чланова Главног одбора, члан 24. је усвојен, уз образложење Николе Пашића да посланицима нико, па ни Главни одбор не може наређивати како да гласају, јер они то доживљавају као, како је рекао, омаловажавање, понижававање, стављање под команду.⁴¹

Претпоставка члана Главног одбора да ће опозиција негативно реаговати на уведене измене била је тачна. Већ је у новембру 1904, приликом прве измене статута, реаговао конзервативно настројени *Трговински гласник*, упозоравајући да је мудрије држати извесну одвојеност између партијског и скупштинског живота, јер у супротном „скупштинар утоне у партизана и свака се партијска криза непосредно преноси на Скупштину и одмах постаје државна криза”.⁴² Најдоследнији критичар нове хијерархије Радикалне странке био је Живојин Перић, који није пропуштао прилику да напише да је тај, како га је називао, јакобински клуб довео до тога да је Народна скупштина претворена у извршни одбор Радикалне странке,⁴³ упозоравајући на то да се све одлуке у држави доносе иза затворених вра-

³⁹ *Истио*, с. 72.

⁴⁰ *Истио*.

⁴¹ *Истио*.

⁴² Уводник, у: *Трговински гласник*, 2. новембар 1904.

⁴³ Ж. Перић, „О српском сенату”, у: *Дело*, 63, мај 1912, 200-220, с. 207.

та ником одговорног посланичког клуба. По Перићевом опису, те одлуке касније је радикалска већина изгласавала у скупштини, у чему је он видео „потчињавање државних интереса партијским”.⁴⁴

Сличне тонове можемо наћи у већини опозиционих гласила и у говорима опозиционих посланика у Народној скупштини. Они су стварали слику Србије у којој је партија преча од државе, у којој је правни поредак потчињен партијским интересима, а „пред законима партизан претежнији од грађанина”.⁴⁵ Оптуживали су радикале да им је „дража партијска владавина него парламентарни систем”,⁴⁶ да је за њих партијски одбор старији од владе,⁴⁷ а странка од државе.⁴⁸ Старе оптужбе за „партизанство”⁴⁹ и потпуну подређеност странци биле су у јавности после 1903. пренете и на читав начин владања Радикалне странке, почевши од постављања њених чланова на све положаје од нижих чиновника до судија, до тога да су је противници оптуживали да Србију схвата као своју својину, или, како је је то у жестоком полемичком тону написао Живојин Перић, „као своју краву музару”.⁵⁰

Ти напади на радикале користили су њиховим противницима да у политичкој борби пуној страсти осуде власт, али и да те прилике искористе како би у јавности утврдили своју позицију, свој политички или страначки идентитет. Прича о политичким странкама била је управо терен на коме се та различитост могла најлакше показати. Због тога је свим странкама које су раздобље 1903-1914. претежно провеле у опозицији било нарочито важно да у јавности о себи направе слику сасвим различиту од оне коју су о себи стварали радикали. Сви су о себи тврдили да су, за разлику од радикала, начелни, привржени своме програму, одани јасно формулисаним

⁴⁴ Ж. Перић, „Наше кризе”, у: *Недељни преглед*, 11. јануар 1909. с. 18; „Радикализам и држава”, у: *истио*, 18. јануар 1909, с. 34; „Говор Живојина Перића одржан 1. децембра 1909”, у: *истио*, 25. децембар 1909, с. 672; „Краљ, уставност, апсолутизам, демократизам, парламентарност”, у: *истио*, 14. март 1910, с. 138; Ж. Перић, *О конзервативној пољитици*, Београд 1914, с. 9.

⁴⁵ „Тешка брига”, у: *Шћамја*, 26. мај 1907. Исто и у: „Размишљање о празнику”, у: *Шћамја*, 26. април 1907, „Партиска држава”, у: *Шћамја*, 14. септембар 1907.

⁴⁶ „Не помаже врдање”, у: *Одјек*, 17. октобар 1911.

⁴⁷ „Говор председника Главног одбора Самосталне радикалне странке Љубе Стојановића на земаљској конференцији одржаној 11. септембра ове године”, у: *Одјек*, 13. септембар 1911.

⁴⁸ „Странка пре државе”, у: *Одјек*, 22. март 1911. Исти став види и у: „Улазак у борбу”, у: *Дневни лист*, 17. август 1911; Уводник, у: *Дневни лист*, 12. новембар 1909, Уводник, у: *Дневни лист*, 18. мај 1910.

⁴⁹ Д. Јанковић, *нав. дело*, с. 441; М. Протић, *Радикали у Србији*, с. 119.

⁵⁰ „Самосталски проглас”, у: *Недељни преглед*, 27. април 1908, с. 38.

принципима.⁵¹ Свима је било стало до тога да истакну како у њиховим странкама организација ни по чему не наликује војној, за шта су оптуживали радикале, те да у њима нема култа личности, већ да се заснивају на међусобном поверењу и доброј комуникацији између вођства и чланства.⁵² Желели су да истакну своју блискост са европским странкама и њиховим начином организације, наглашавајући и на тај начин разлике које су постојале између њих и Радикалне странке, „партије са најнекултурнијом организацијом”.⁵³

Напредњаци и народњаци нису оставили много трагова на основу којих би се могли доносити сасвим тачни закључци о њиховом схватању организације модерних странака. Начелно противни строгој дисциплини каква је владала код радикала, народњаци су, супротстављајући се радикалском концепту политичке странке, писали да те политичке организације треба разумети далеко флексибилније и да је потребно у народу развити модернију политичку свест и објаснити да није, како су писали, непоштено и неморално напуштати странке када се чланови или гласачи с њиховом политиком више не слажу. Полазили су од тога да се партије групишу око одређених идеја и да је у Европи уобичајено да чак и вође напуштају своје странке кад постану уверени да остварење партијског програма неће донети жељене користи. Закључивали су: „Уосталом, идеје не стварају људе, него људи дају идеје. Човек је персонификација идеје и тежње. И чим се оне покажу као некорисне, треба их напустити, а с њима и људе који су њихова персонификација и њихови представници.”⁵⁴ Био је то став потпуно уклопљен у тадашња европска кретања, у којима је либерално схватање политике полазило од интереса и потреба појединца, а сам човек био је основа политичког система. Из тог основног начела је произлазило да су и све политичке организације подређене интересу појединца и да је свако потчињавање појединца ригидној организацији значило напуштање основног идеала – слободе грађанина.

У свом схватању политике напредњаци су такође били блиски либералним начелима. Оптужујући радикале за партијски фанатизам и оданост идеологији која је више личила на слепу веру него на скуп политич-

⁵¹ *Одјек*, 2. фебруар 1905; 9. март 1905; 22. март 1905; 2. април 1905; 21. март 1906; 21. март 1907; 5. октобар 1909; 14. април 1910; 4. јун 1911; *Правда*, 1. новембар 1904; 11. новембар 1904; 14. јун 1905; 7. јул 1905; 3. децембар 1905; *Српска засјава*, 8. март 1905; 7. април 1905; 16. април 1905; 2. јануар 1907.

⁵² *Одјек*, 2. фебруар 1905; 21. март 1906; 21. март 1907; 4. јун 1911; *Правда*, 11. новембар 1904; 9. септембар 1910; 11. децембар 1911; *Српска засјава*, 7. април 1905; 2. децембар 1910.

⁵³ „Размишљање по празнику”, у: *Штампа*, 26. април 1907.

⁵⁴ „Ко су радикали”, у: *Српска засјава*, 16. април 1908.

ких начела,⁵⁵ они су се супротстављали разумевању политичких принципа као апсолутних истина, једном заувек датих попут „физичких закона”,⁵⁶ што су приписивали радикалима. Супротстављајући се свакој догми која себи потчињава слободу мисли, напредњаци су закључивали: „политички принципи јесу само релативне истине: они се с временом и културом стварају, живе и умиру”.⁵⁷ Полазећи од те либералне основе, напредњаци су мислили да је за Србију, како су писали, једнако штетна и опасна владавина једне велике странке попут Радикалне као и постојање многих фракција које не могу изразити вољу народа на којој се темељи парламентаризам. Полазећи од тадашњег европског искуства, они су закључивали: „Што Србији треба то су *јакe орђанизованe партије, које ће се смењивати на власти* и у чијој ће се равнотежи наћи гаранције против евентуалности којима води једна једина и огромна странка. Треба само бацити поглед на уставни и парламентарни живот образованих држава.”⁵⁸

О свом схватању политичких странака највише трагова оставили су самосталци, што је разумљиво будући да су они све време свој идентитет градили у опозицији према некадашњим страначким друговима. Додуше, у писању страначких гласила *Одјека* и *Дневног листа* могу се констатовати извесна лутања у покушајима дефинисања политичке странке. Има текстова у којима се пориче могућност независности појединаца у оквиру странке,⁵⁹ па и оних у којима се странка пореди са војско, а политика са ратом у коме се не жале жртве.⁶⁰ Међутим, упркос тим чланцима, далеко је више оних који могу доказати да су самосталци у јавности желели да модернизују идеју страначког организовања, да унесу нове принципе разумевања партија, па и саме политике. Суштински, они су политику разумели као сложен и стално променљив процес у коме је могуће и пожељно дограђивати идеје, флексибилно се прилагођавати ситуацијама и, држећи се темељних начела, стално преиспитивати свој политички правац. По њиховом мишљењу, у томе је била кључна разлика између њих и радикала, што је већ у августу 1903, у време постојања заједничке странке, формулисао Јован Жујовић обраћајући се члановима у Јагодини. Он је пошао од тога да демократија захтева свесно убеђење, јавну расправу и слободну критику, док је Радикална странка била, по његовом мишљењу, устројена по сасвим друкчијим принципима: „Можда вам се неће допасти ово што говорим, али ја волим и мо-

⁵⁵ „Резултати радикалне политике”, у: *Недељни преглед*, 5. јул 1909.

⁵⁶ „Суверена власт”, у: *Правда*, 2. октобар 1905.

⁵⁷ *Истио*.

⁵⁸ „Неће бити тако”, у: *Правда*, 14. јун 1905.

⁵⁹ На пример: „Странка и појединци”, у: *Одјек*, 14. јун 1910; 16. јун 1910.

⁶⁰ „Рат или мир”, у: *Одјек*, 3. септембар 1911.

рам искрено да говорим. Мени се чини да је радикална маса усвојила радикализам као неку нову веру у коју је фанатички веровала. Фанатички је веровала и у своје првосвештенике. (...) Пропаганда и одбрана начела демократије требала је да има много већи и шири обим но агитација за популарност њених вођа и за брзо примамљивање већине.”⁶¹

Полазећи од таквог разумевања политике, самосталци су и о самим странкама мислили у категоријама веома друкчијим од оних које су артикулисали радикали. Као основу њиховог теоријског приступа странкама можемо узети цитат из чланка Косте Куманудија објављеног у *Српском књижевном гласнику*: „Ни једна странка није компактна ни једнолика маса. Она је у непрекидној промени и процесу; она је састављена у свом унутрашњем склопу од концентричних кругова.”⁶² Реч је о модерном приступу странкама, сасвим примереном оном који је доминирао тадашњом Европом, по чијем је мишљењу странка била интересна група привремено повезаних људи окупљених заједничком флексибилном организацијом. Полазећи од тих начела, Јаша Продановић је у једном познатом скупштинском говору апеловао на посланике да промене своје традиционално понашање и схватање по коме се припадност странкама одлучује на основу „традиција, из навика, из пријатељства”, позивајући их да се, као у Енглеској, уједињују или разједињују у зависности од политичког питања које је на дневном реду.⁶³

Такво схватање подразумевало је и посебан однос према страначком програму. Иако су управо на питању страначког програма самосталци најчешће утврђивали свој идентитет у односу на радикале, истичући да је програм странке „кула светилца за морнара”,⁶⁴ предавање Љубе Стојановића „Државна управа у демократији”, које је објављено и на првој страни страначког листа, показује да програм није био схватан како догма, једном прописани закон. Напротив, искључујући сваку могућност фетишизовања програма, поново потврђујући да су самосталци политику видели као отворен процес, Стојановић је рекао: „Никако не значи да странке не смеју мењати свој програм. Није програм циљ једне странке већ је средство да се постигне циљ – опште државно благостање. (...) Али свака промена програма мора бити јавна, и мора се на то добити пристанак бирача.”⁶⁵

⁶¹ *Говор Ј. Жујовића на збору самосталних радикала у Јагџдини 10. августа 1903*, Београд 1903.

⁶² К. Кумануди, „О политичким странкама. Поводом књиге Шолнеберга *Политика*”, у: *СКГ*, књ. XI, св. I, 1. јануар 1904, с. 67-76, с. 68.

⁶³ *Говор Јаше Продановића, СБНС*, 1911-1912, 26. новембар 1911, с. 4-5.

⁶⁴ *Говор Ј. Продановића, СБНС*, 1906-VI, 13. март 1906, с. 3488.

⁶⁵ Љ. Стојановић, *Државна управа у демократији*, с. 7.

Самосталци нису скривали свој понос због, како су писали, демократског устројства своје странке. Нападајући радикале да код њих влада „византијска процедура”⁶⁶ и вечита тајанственост,⁶⁷ самосталци су истицали да се одлуке у својој странци доносе на демократски начин, прописаном процедуром и јавно. Посебно су искористили прилику да нагласе своја уверења и још једном подвуку линију раздвајања између себе и радикала, када је, у јуну 1911, страначки вођа Љуба Стојановић поднео оставку. С нескривеним поносом *Одјек* је, описујући своју странку, писао: „Другу врсту односа најбоље је назвати: *парламентарни режим у сираници*. Ту је шеф према клубу и Главном одбору странкином као влада према парламенту. (...) У таквим странкама влада принцип споразумевања у место принципа заповедања. (...) И у нашој странци је тако и било (...) Нашом странком не владају људи, него њом руководе принципи. У њој нема деспотије шефова нити анархије маса. У њој влада демократски дух и парламентарни режим у коме већина руководи у пословима у границама странкиног програма и по одредбама странкиних статута.”⁶⁸ Демократском структуром своје странке дичило се и лево крило самосталаца, користећи то да се заложи и за формирање фракција у странкама, фракција заснованих на разликама у мишљењима, што је могло, по њиховом мишљењу, само ојачати странку и очврснути њену начелност.⁶⁹

Кључне речи: појединац – друштво – народ

Разлике које су постојале у разумевању суштине политичких партија међу српским странкама на почетку 20. века долазиле су, између осталог, и отуда што су се оне, представљајући се јавности, везивале за различите упоришне тачке: напредњаци и народњаци најчешће су помињали грађане и појединце, ред и закон; самосталци су, говорећи о својим политичким идеалима и принципима, своју упоришну тачку налазили говорећи о проблемима друштва и нужности његовог развоја; радикали, остајући верни својој традицији, говорили су, и у „новом добу”, у име народа. То није био део само дневнополитичке реторике или пуке потребе да се буде друкчији, већ су то били битан део страначких идентитета и суштинске разлике које су међу њима постојале, а које могу помоћи у покушајима да се анализирају различити типови демократских идеала који су постојали у Србији у то време.

⁶⁶ *Дневни лист*, 25. јун 1911.

⁶⁷ *Дневни лист*, 25. мај 1911.

⁶⁸ „Шеф и странка”, у: *Одјек*, 4. јун 1911.

⁶⁹ *Дневни лист*, 29. април 1911.

Будући друштвено неутемељена, по изборним резултатима нејака и у политичкој свести грађана оптерећена прошлошћу и везама са Обреновићима, Напредна странка је, више од свих других странака, у јавним наступима градила свој идентитет чврсто инсистирајући на својој посебности, као да је била свесна да је њен политички задатак у то време био да јасно обележи своју позицију, чекајући нека друга времена, у којима ће моћи да оствари бољи изборни успех. Анализе напредњачких програмских текстова, чланака у штампи и јавних говора показују да је странка свој идентитет тражила у формули коју је изрекао њен вођа Стојан Новаковић – у „слободоумном конзервативизму”.⁷⁰ Реч је, заправо, о класичном европском либерализму, који је у правној држави видео отеловљење слободе, у закону највишу вољу, а у реду, поретку, дисциплини и постепеном развоју – највише идеале. Слобода је за њих била у првом реду слобода појединца, добро уређена, дисциплинована и заштићена законима пред којима су сви грађани били једнаки.⁷¹ Слобода је значила остварење грађанских права у јасно законом предвиђеном поретку који је био „једина одбрана у утврђењу што чвршћег реда и законитости. У тим је начелима заштита земаљске сталности и правилнога развијања свих слободних земаља. И што је заштита сталнија то су не само народна права чвршћа него су и слободе безбедније”.⁷²

Ти основни постулати напредњака огледали су се у упадљиво честој употреби кључних речи: појединац, ред, дисциплина, закон, поредак, право.⁷³ Употребом тих речи у готово сваком чланку у коме је било речи о политици странке напредњаци су, поред учвршћивања сопствене посебности, желели и да подвуку јасну разлику која је, по њиховом мишљењу, постојала између њих и радикала, којима су стално замерали да су понизили ауторитет државе,⁷⁴ а право претворили у сервис своје странке.⁷⁵ Свој концепт представљали су као сушту супротност радикалском, по коме је, како су писали, слобода била лишена одговорности⁷⁶ и изједначена са самовољом у којој је све дозвољено.⁷⁷ Такво схватање слободе код радикала долазило је, по мишљењу напредњака, отуда што су они фетишизовали

⁷⁰ *Посланица* њ. Стојана Новаковића, Београд 1903, с. 4.

⁷¹ *Видело*, 25. март 1906.

⁷² *Посланица...*, с. 5.

⁷³ *Правда*, 2. јун 1905; 7. јул 1905; 14. септембар 1905; 31. јануар 1906; 25. март 1906; 16. август 1906; 5. октобар 1910. *Видело*, 25. март 1906; 7. април 1906; 8. април 1906; 25. април 1906; 7. мај 1906.

⁷⁴ *Видело*, 25. март 1907.

⁷⁵ *Правда*, 1. новембар 1904.

⁷⁶ *Правда*, 28. август 1907.

⁷⁷ *Правда*, 22. децембар 1911.

народ, у коме су видели полубога,⁷⁸ чиме су заједницу ставили испред појединца, а права колектива изнад права грађанина. Полазећи од супротног принципа, по коме прогрес лежи у развоју индивидуализма,⁷⁹ они су борбу против радикала означавали и као борбу за права појединца: „Уосталом, борити се против такве концепције о сувереном народу није било само питање одбране монархијског принципа, већ је ту била у питању у опште одбрана слободе појединца.”⁸⁰

Језик самосталних радикала био је друкчији. Иако су и они слободу личности и појединца у свим програмским текстовима стављали у први план⁸¹ и често о њој говорили,⁸² анализом текста може се утврдити да је њиховим говором доминирао дискурс европске левице, најближи оном који је одликовао Жоресове социјалисте у Француској.⁸³ Већ у првом програмском тексту новоосноване странке јасно су постављени циљеви и идеали међу којима су превладавали они друштвени: распростирање знања у све слојеве народа; грађанска једнакост; развијање друштвених и моралних осећања; појачавање друштвене солидарности и грађанских врлина; стварање могућности да економски најслабије класе друштва могу развијати своју снагу; подизање корисних привредних установа; побољшавање хигијенских услова; стварање услова за јаку економску заштиту земљорадника, радника и слабијих друштвених маса; потпомагање домаће индустрије...⁸⁴ И у јавности перципирани као „француски социјалисти”,⁸⁵ самосталци су инсистирали на томе да се у Србији атмосфера растерети од политике и окрене економском преображају, који ће омогућити решавање социјалних проблема.⁸⁶ Због тога су себе видели као странку која ће створити бољу, напреднију и развијенију Србију,⁸⁷ странку која је, као што је рекао Јован Скерлић у свом програмском говору у Народној скупштини, повезала радикални програм са модерним демократизмом и решава-

⁷⁸ „Демократско утркивање”, у: *Недељни преглед*, 6. јул 1908, с. 200.

⁷⁹ „Културни смисао једне странке”, у: *Недељни преглед*, 11. мај 1908, с. 73.

⁸⁰ „Говор Живојина Перића у Аранђеловцу”, у: *Правда*, 9. јул 1905.

⁸¹ *Начела* самосталних радикала из 1905. почињала су речима: „Самостална радикална странка оснива се на начелима радикалне демократије и организује се да ради на свестраном унапређивању и усавршавању српског народа у смислу што веће слободе личности (подвукла Д. С.). „Начела и програм Самосталне радикалне странке”, у: *Одјек*, 2. април 1905.

⁸² О томе види поглавље „Слобода”.

⁸³ Д. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације 'паризлија'", с. 92.

⁸⁴ „Начела и програм...”, у: *Одјек*, 2. април 1905.

⁸⁵ *Правда*, 7. јул 1905. Говор Ж. Перића, *СБНС*, 1910, 11. децембар 1910, с. 5.

⁸⁶ „Конференција”, у: *Одјек*, 5. октобар 1909.

⁸⁷ *Дневни лист*, 1. септембар 1910.

њем социјалних питања. Формула је била јасна и у потпуности уклопљена у тадашња струјања у европској левици: „Привредни, економски, социјални интереси данас стоје на првом месту. И као што је идеал демократије, идеал слободњаштва и либерализма, од пре сто година био политичка слобода, данас је тај идеал постао *социјална њ правда*.”⁸⁸

Представљајући се као странка друштвеног напретка, солидаризма и заштите интереса нижих друштвених слојева, самосталци су инсистирали на томе да су они, иако утемељени у старом радикалском програму, нова појава у српској политици, појава која је Србију приближавала Европи.⁸⁹ Зато је једна од најчешће употребљаваних кључних речи била: модерно. Писали су да је њихов програм модернији од радикалског,⁹⁰ да су они модерна позитивна странка,⁹¹ да је њихов програм одлучно демократски,⁹² или да морају истаћи друге, позитивне, модерне и реалне лозинке.⁹³ Таквим типом говора самосталци су се представљали као нешто реално друкчије и маркирали су своју политичку позицију, а нарочито линије разграничења у односу на радикале. О њиховом међусобном односу биће још речи у поглављу „Слика политички другог”, али је на овом нивоу анализе битно закључити да, иако су се представљали као једини прави представници радикалског програма, самосталци су се од њега битно разликовали. То више није био стари радикалски говор, оптерећен традиционализмом, архаизмима и пучким појмовима. Нови говор нове српске левице био је самосвестан, европски, јасан, стручан и суштински модеран.

Насупрот новом реторичком таласу, стајала је радикалска реторика. И у новом добу, без обзира на битно промењене околности и чињеницу да су због расцепа у странци изгубили готово половину гласача, радикали су најчешће стављали знак једнакости између себе и српског народа,⁹⁴ желећи тиме да подсети на то да они нису „обична политичка појава”⁹⁵ већ израз „душе народа”,⁹⁶ његова суштина. Писали су да њихова странка најбоље одражава потребе српског народа, да је она његов „једини прави прија-

⁸⁸ Говор Јована Скерлића, *СБНС*, 1914, 26. фебруар 1914, с. 1067.

⁸⁹ *Дневни лист*, 3. април 1910.

⁹⁰ *Штампа*, 14. јун 1906.

⁹¹ *Дневни лист*, 31. август 1910.

⁹² *Дневни лист*, 3. септембар 1910.

⁹³ АСАНУ, 13789-2, М. Драшковић – Љ. Стојановићу, 31. јул 1911.

⁹⁴ „Велика радикална странка, коју народ не одваја од свог имена (...) Радикалној странци, боље рећи народу српском (...) За десетак година радикална странка била је то исто што и народ српски.” „Писма сељаку. Од једног старовремског радикала”, у: *Самоуј права*, 6. мај 1908.

⁹⁵ *Истио*.

⁹⁶ „Народна свест”, у: *Самоуј права*, 14. јун 1906.

тељ”,⁹⁷ гарант опстанка,⁹⁸ оличење „карактера народног бића, (...) народно ’вјерују’”.⁹⁹ Таквом реториком радикали су одузимали легитимитет другим странкама, али су изражавали и свој специфични концепт народа. Насупрот напредњачком концепту народа као скупа појединаца, радикали су истицали романтичарску представу о народу као хомогеној маси једнаких потреба и назора. Тај модел био је близак предмодерним концептима, у којима је појам „народа” означавао органску целину која брише разлике, свом интересу потчињава појединачне, потири плуралност. Због тога је тај концепт народа у теоријама демократије означен као претдемократски, неусклађен са једним од најважнијих демократских принципа, по коме се „народ” разуме као релативна већина, већина ограничена поштовањем и заштитом мањина.¹⁰⁰ Истовремено, концепт *Folksgeista*, који се може извући из радикалских говора о народу, разликовао се и од самосталског модела народа, стојећи у односу на њега у оној супротности у којој се налазе заједница као природна целина (*Gemeinschaft*) и друштво као организовани производ културе (*Gesellschaft*).

Поред тих концепцијских разлика, реч „народ”, као кључна реч у радикалском саморазумевању, имала је и своје политичке конотације. Она је била ту да би се подсетило на моћ Радикалне странке, да би се тиме истакла разлика између ње и других, те да би се показало да није искључиво реч о саморецепцији, већ да је она и у јавности доживљена као израз народних потреба. Због тога су, поводом тридесетогодишњице странке, своје почетке радикали овако описали: „Њена је снага избила еруптивно из самог народа, и она је избивала тако снажно и тако брзо да су организатори странке једва стизали да једним колосеком упуте сва кретања која су се у њој јавила.”¹⁰¹ Тиме су показивали да су, у складу са својим концептом народа, себе доживљавали више као природну снагу него као политичку конструкцију, као еманацију народног духа пре него као пуку организацију која артикулише идеје и формира јавно мњење.

Због тога су за себе говорили да су редак пример у свету, јер је за њима „пошао скоро цео српски народ”;¹⁰² јер је странка „поникла из народа, она је створена народом, она је његова нада и његова одбрана”,¹⁰³ док

⁹⁷ „У новом положају”, у: *Самоујрава*, 25. јул 1905.

⁹⁸ „Бирачима”, у: *Самоујрава*, 13. април 1908.

⁹⁹ Еволуционист, *Радикална странка у Србији. Социјално-политичко и философско излагање*, Ниш 1904, с. 7.

¹⁰⁰ „La signification du mot ’peuple’”, у: G. Sartori, *La theorie de la democratie*, с. 16.

¹⁰¹ „Тридесетогодишњица Радикалне странке”, у: *Самоујрава*, 25. децембар 1911.

¹⁰² „Неколико писама једног старовремског радикала”, у: *Самоујрава*, 6. јун 1906.

¹⁰³ „Ко ради у интересу Србије”, у: *Самоујрава*, 27. мај 1905.

су свој настанак описивали на следећи начин: „ми смо само звали политички збор, а одазвао нам се цео народ”.¹⁰⁴ Одатле је Радикална странка црпла снагу да истраје у „великој и светлој, али и претешкој улози, коју јој даје народно поверење, уверена да је глас народа силан и праведан, као глас Господа Бога, и да он једини ствара и подиже”.¹⁰⁵ Због тога је и снага странке описивања као надљудска или, како је то формулисао један посланик у скупштини: „Радикална странка (...) је могла, на реч свог шефа, преселити Авалу на Вишњицу, тако лако; требало је само да сваки члан радикалне странке толико земље с Авале понесе, колико му у капу може стати, па да на мах Авала буде на Вишњици.”¹⁰⁶

Поставља се питање да ли нам ови и многи други примери¹⁰⁷ сведоче о томе да су радикали путем традиционалистичке реторике покушавали да одрже стари идентитет странке, упркос битно измењеној политичкој реалности, или је реч о практично-политичкој употреби старе реторике? Чини се да су разни чиниоци имали своју улогу у формирању радикалске реторике. Сукоби у којима су били са другим странкама јачали су потребу радикала да свој идентитет и посебност изразе инсистирајући, и у промењеним околностима, на старим симболима који су осамдесетих година 19. века од ње учинили најмасовнију странку. Било им је такође важно да због одвајања самосталаца и скоро половине бирачког тела, себе истакну као праве и легитимне наследнике велике Радикалне странке, па и њене препознатљиве реторике. Било је то важно и због специфичног сентимента који су чланови и присталице осећали према својој заједничкој „кући”, што показује да је Радикална странка више него друге носила у себи један првенствено емотиван набој, који је, супротстављен, рецимо, хладном, егзактном и строгом наступу напредњака, био далеко пријемчивији.

Изложена анализа политичких странака у Србији почетком двадесетог века показала је да су постојале битне концепцијске разлике у разумевању те „основне демократске организационе јединице”. Та разлика увек је постојала између напредњака и радикала, али је, у „новом добу”, са појавом Самосталне радикалне странке, добила нове компоненте. Нова странка није имала свог неумитног вођу, није била компактна целина, свој

¹⁰⁴ Еволуционист, *Радикална странка у Србији...*, с. 8.

¹⁰⁵ „Бриге једног анархисте”, у: *Самоуправа*, 29. април 1911.

¹⁰⁶ Говор Андре Ђорђевића, *СБНС*, 1905-1, 18. октобар 1905, с. 202.

¹⁰⁷ *Самоуправа*, 12. фебруар 1905; 16. март 1905; 27. мај 1905; 9. јун 1905; 25. јул 1905; 11. мај 1906; 8. јун 1906; 7. јун 1906; 14. јун 1906; 12. октобар 1907; 2. новембар 1907; 13. април 1907; 6. мај 1908; 29. април 1911. Види говоре Николе Пашића: 14. октобар 1905; 22. јул 1906; 22. новембар 1906; 14. март 1907; 4. јун 1907; 18. март 1906; 28. јануар 1908; 3. март 1908; 5. фебруар 1908; 8. март 1908; 24. март 1908, у: *Никола Пашић у Народној скупштини, III*, ур. Д. Стојановић, Београд 1997.

програм није сматрала светињом и показала је спремност да прихвати унутрашње фракције као уобичајену, демократску појаву. Због тога је та странка била показатељ модернизацијских могућности политичке сцене у Србији и знак да је „ново доба” било, између осталог, и последица стварног политичког сазревања нових генерација политичара. Међутим, упркос томе, доминантна странка је и даље остала Радикална, која не само што се није препустила променама, већ им се и опирала. Она је и даље у плурализацији видела опасност, док је себе идентификовала са народом и државом, потврђујући тиме да је модел народне, партијске државе и после промене поретка, био жив. Дајући, као већинска, основну боју политичкој сцени Србије, та странка се показала кочницом процеса модернизације политичке културе. Тиме се српска парламентарна демократија додатно удаљила од свог европског модела. Реч је о специфичном, хибридном облику система који је у себи повезао модерно и традиционално, желећи да модерне форме прилагоди старим обичајима.

Summary

Dubravka Stojanović

Symbols and Key Words in the Discourse of Political Parties in Serbia at the Beginning of 20th Century

Political parties in Serbia were established in 1881, when all of the three parties, which marked Serbian political history in the following decades (Radical, Progressive and Liberal) were founded. These parties were made within the frames of thin metropolitan elite, while their leaders were mostly intellectuals, who, being the most educated part of the society, necessarily took part in the political scene.

Parties experienced the greatest changes after the overthrow in May 1903. Except for the Radical Party, all other parties had their programs changed and adjusted to the new, more modern political conditions. The greatest turmoil was caused by the split of People's Radical Party, from which Independent Radical Party seceded in 1904. These changes inspired all the parties to search for a new identity in the new conditions, to present themselves to the voters in the way they believed would bring them the most followers.

The ruling People's Radical Party presented itself in the public with the rhetorics full of wormth and emotions unusual for modern political discourse. Speaking about the party, they mostly used two symbols – symbol of home and the symbol of the army. That traditionalistic language and symbols used in description of their own party, could be understood as a form of expressing the basic sentiment of both the membership and the leadership. Therefore „people“ was the key word of the Radicals' speeches by which they wanted to show that there is „a sign of equality between the party and the Serbian nation“ and to disqualify political oponents by this pre-election slogan.

Other parties built their identity mainly oposing the Radicals, trying to find their rhetorics, symbols and key words in modern european political language. Therefore „an individual“ had become key term of the Progressives, while the Independents, close to the French socialists had chosen „society“.

Despite modernization, key tone to the political life was given by the ruling Radical party. Thus was created a hybrid model of democracy, which should have adjusted modern forms to the old customs.